

Hovsep Hayreni – İsrail'in Kararı Vesilesiyle; ERMENİ SOYKIRIMI NASIL BİR SİLAH?

Posted on 27/07/2026

28 Haziran günü İsrail Hükümeti'nin oybirliğiyle Ermeni Soykırımı'nı tanıyıp kendi parlamentosunda onaylatmaya dair işaret de vermesi bu konunun bir silah olarak kullanılmasına dair tepki ve tartışmaları her zamankinden fazla depreştirdi.

Bu defa bir ilk olarak Ermenistan yönetimi de olayın bu yönüne vurgu yaptı ve memnuniyet belirtmedi. İnkârcılık buradan kendine bir doğrulanma payı çıkartmanın derdine düştü. Bu yüzden ana başlıkta bu temanın sorgulanması gereğine dikkat çekmek istedim.

Birinci Dünya Savaşı içinde hayata geçirilmiş bir soykırımın, İkinci Dünya Savaşı'nda soykırma uğratılan bir başka ulusun devleti tarafından Üçüncü Dünya Savaşı eşiğinde ve Ankara'daki NATO Zirvesi'nin öngününde jeopolitik denklemin içine ateşleyici bir fitil gibi sokulmak istenmesi ilginçtir. Tarihin bir ironisi sayılabilir.

Netanyahu'nun çok elzem görmedikçe açmaya niyetli olmadığı kilitli kutudan titizlikle seçilmiş bir zamanda bu kartı çıkartması, önemli etkiler yapma potansiyeline sahip olmakla birlikte iç tutarsızlığı ve politik hesap hatalarıyla kendini etkisizleştirme ihtimali de mevcut olan bir hamleydi. Nitekim çok geçmeden yapılan geri manevra ile bu ihtimal hasıl oldu.

NATO Zirvesi'nin öngününde bir hışımla çekilen kılıç, Erdoğan'ın Trump'ı kendi sarayında ağırladığı ve ondan bir hayli iltifat da gördüğü NATO Zirvesi'nin bitiminden sonra aynı hızla kınına geri sokuldu. Peki o kılıç neden çekilmişti?

ERDOĞAN-NETANYAHU DÜELLOSUNDA HATIRLANAN 1915

Bilindiği gibi son yıllarda İsrail ile Türkiye Ortadoğu’da yerel hegemon güç olmak için yarışan devletler. Bu bağlamda çıkarları gittikçe daha çok karşı karşıya geliyor. Erdoğan’ın Filistinlilere sahip çıkma şovları ve Gazze’de soykırımcı olarak nitelediği Netanyahu’dan hesap sorma nöbetleri bu karşı hamleyi davet etmiştir.

On yıllar boyu ABD’de Ermeni Soykırımı’nın tanınmasını önlemek için kendi lobileriyle Türkiye’ye destek çıkan İsrail’in bugün tam tersi bir adımı bizzat atması, o tahrik siyasetine okkalı bir cevap verme arzusunun yanında çelişkiyi kendi tarafından kızıştırma ihtiyacının da ürünüdür.

Netanyahu, Erdoğan’ın 70 binlik salvolarına karşı onun tarihindeki 1,5 milyonluk Ermeni Soykırımı ile misilleme yaparken, aynı yıl Asuri-Süryanilerin ve daha sonra Pontos Rumlarının da soykırıma uğratılmalarını üzerine eklese yeri ydi. Böylece 2,5 milyona ulaşan kadim Hristiyan halkların çoğunlukla kendi öz yurtlarında köklerinin kazınmış olduğunu vurgulamak daha bütünlüklü bir ayna tutma olurdu.

İsrail’in 1915 kozunu ileri sürme tarzı çok bariz bir kullanma olduğu için Türkiye’nin ona bu noktadan karşılık vermesi kolaydır. Kararı ciddiye almadığı hissini vermeye çalışması da anlaşılır. Ama bunu yaparken aslında pekâlâ önemseddiği ve derinden endişelendiği de belli olmuştur.

Azerbaycan’ın Türkiye’den daha heyecanlı tepki vermesi ise bu olayın ekstra bir yönünü oluşturur. Çünkü bu yalnız İsrail ve Türkiye’nin krizi değil, her ikisi gibi kriminal ve her ikisiyle en üst düzeyde ortak olan Azerbaycan’ın krizidir. Şimdiye kadar Türkiye-İsrail arası bütün çelişkilere rağmen ikisiyle de çok iyi ortaklık eden Aliyev’in bu yarılma karşısında birinden birini seçme mecburiyetiyle o konforu yitireceği açıktır.

Şimdilik askıya alınmış olan gündemin, İsrail'deki seçimler sonrası yeni dönem parlamentosunda görüşülme ihtimaline bağlı olarak Türkiye ve Azerbaycan için baş ağrısı olmaya devam etmesi mümkündür.

Ve bu olayın doğal olarak, bir de Ermenistan'ı ilgilendiren yönü var. Bütün önceki örneklerde tanıma kararlarını memnuniyetle karşılamış ve teşekkür etmiş olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin, ilk defa mesafeli durmayı tercih etmesi ve eleştirel tavır sergilemesi, iki Türk devletinin kısılacında iradesi bağlanmış olmasının sonucudur.

YEREVAN'A YAPILAN KUMKAPI MUAMELESİ

24 Nisan 2021'de ABD Başkanı Joe Biden Ermeni Soykırımı'nı resmen tanıdığı zaman, çok taze olan İkinci Karabağ Savaşı'ndaki yenilgiye rağmen Ermenistan Başbakanı Paşinyan bugünkü çekingenliği göstermemiş, kararı "hakikat ve tarihi adalet yolunda güçlü bir adım" ve "paha biçilemez bir destek" olarak nitelemiş, ayrıca "Soykırımın tanınmasının Ermenistan için sadece bir tarih meselesi değil, aynı zamanda bir güvenlik meselesi olduğunu" vurgulamıştı. (1)

Bu defa ise, Artsakh'ın tamamen yitimi ve Syunik üzerine yönelmiş tehdit nedeniyle Ermenistan'ın güvenliği çok daha sallantılı hale gelmişken, Başbakan Paşinyan'ın yaptığı tek kısa açıklama "Biz bir yankı verme gereği görmüyoruz, çünkü sanıyoruz ki, Ermeni soykırımının silahlaştırılması konusuna girmemek Ermenistan Cumhuriyeti'nin çıkarları gereğidir" şeklinde oldu. (2)

Suskunlukla karışık bu diplomatik dil, her ne kadar Ermenistan'ın kendi yararına olarak düşünülmüş ve ifade edilmişse de, o düşünce tarzı baskılara boyun eğmenin sonucu olduğu için, diyebiliriz ki özünde Türk komşularının ortak beklentisini karşılamaya odaklanmış ve aslında Ermenistan'ın zararına olacak bir şeydi.

1965'ten itibaren Ermeni Soykırımı'nın dış dünyada her gündem oluşu Türkiye'de rehine muamelesi gören Ermeni azınlığının Türklük yararına reaksiyon vermesi için vesile yapılır, hükümetin seferber ettiği gazeteciler soluğu Kumkapı'da alır, mikrofonu Türkiye Ermenileri Patriği'ne ve başka cemaat önde gelenlerine dayatırlardı: "Ne diyeceksiniz?". Alınan cevapların ortak ruhu diasporaya kızgınlık, hafızayı bastırma ve devlete sadakat olurdu. (3)

Bunun dilden dile anlatılan bir istisnası Patrik Şnorhk Kalustyan'ın "Ermeni soykırımı olmuş mu?" sorusunu "Ben babamı ve amcalarımı görmeden büyüdüm, onlara ne olduğunu siz bana söyleyebilir misiniz?" gibi bir karşı soruyla yanıtlamasıydı, ki yürekli bir tavır örneği olarak halen saygıyla anılır.

Şimdi benzer bir rehine siyaseti Ermenistan yönetimine karşı izleniyor. Tabii aynı şey değil, ne de olsa o ayrı bir devlet. Ama çok eşitsiz koşullarda iki taraflı baskı ve tehdit altında kalan mevcut yönetim, varlığını sürdürebilmenin tek yolu olarak itaat etmeyi gördükçe yapılan dayatmalar soykırım davasını unutmaya ve hatta o kavramdan vazgeçmeye kadar uzatılıyor.

PAŞINYAN NE YAPSA DOĞRU OLURDU?

Geçen 24 Nisan vesilesiyle bu geri çekilme siyasetini ve arz ettiği tehlikeyi konu etmiştim. İki yıl kadar önce Dışişleri Bakanı Mirzoyan tarafından "Ermeni Soykırımı'nı tanıtmak dış siyaset önceliklerimiz arasında bulunmuyor" diye açıklanan şey, aslında onu tamamen gündemden düşürmeye tekabül ediyordu. O güne kadar tanımış olan 33 devletin ötesine taşımaktan ve nihai olarak Türkiye'ye tanıtmaktan vazgeçmeyi içeriyordu. Bu yapılırken herhalde İsrail gibi bir devletin ona rağmen tanıma kararı alabileceği hesap edilmiş değildi.

Eğer ki Paşinyan yönetimi kendi iradesini Türkiye ve Azerbaycan'a o denli tâbi kılmış

olmasa, bu beklenmedik tanıma karşısında, barış sürecinin hassasiyetini gözetmekle birlikte beş yıl önce ABD Başkanı'nın tanımasına ilişkin gösterdiği memnuniyeti asgari ölçüde İsrail Hükümeti'nin tanımasına da gösterirdi. Nihayeti ABD'nin tanıması da, ondan önceki pek çokları da kendi devlet çıkarlarını gözetmekten ve bunun için uygun anı kollamaktan malûldü.

Bu genel karakteri dikkate alan ve 1915 konusunda kendi halkının hafızası yanında temsil ettiği cumhuriyetin anayasasına da bağlı kalan bir yönetim, "silahlaştırma" eleştirisini Türk tarafının görmek istediği gibi tek ve itici bir tepki olarak yapmak yerine kendi aklıyla incelikli şekilde yapabilir ve "keşke bu karar İsrail'in Türkiye ile ilişkilerindeki tırmanan gerginlik koşullarında değil, arasının iyi olduğu daha erken bir zamanda ve ona kendi tarihiyle yüzleşmesini samimiyetle telkin edebilecek tarzda alınsaydı" diyebilirdi.

Her şeye rağmen kararın bir hakikati tanıma bakımından memnuniyet verici olduğunu söylemek, "dış politika önceliklerimiz arasında değil" dense bile vazgeçilemeyecek olan bu konuda kendi prensibini gözetken asgari bir denge unsuru olurdu. Bunu yapma durumunda Ermenistan yönetimi İsrail'e eleştirilerini yalnız bu tanıma anı ve tarzıyla sınırlamayıp daha geniş yapabiliirdi. Bütün önceki on yıllar boyunca Ermeni soykırımının uluslararası tanınmasına karşı onun kurduğu bariyeri ve son 6 yıl zarfında Artsakh ve Ermenistan'a karşı yürütülen savaşa bir ortak düzeyinde sunduğu desteği de birer yüzleşme konusu olarak İsrail'in önüne koymak, onurlu olacağı kadar politik bakımdan çok doğru da olurdu.

Ne var ki, Artsakh halkının ihlâl edilen haklarını savunma derdi kalmamış ve o defteri artık kendi muhaliflerine de kapattırmak isteyen Paşinyan yönetimi bunu yapamazdı. O İsrail'in Filistin'de soykırım yaptığını veya büyük insanlık suçları işlediğini söyleyerek onun Ermeni soykırımını tanımasının samimi olmadığı gibi etik de olmadığını ileri sürebilir, fakat buna karşılık aynı İsrail'in Artsakh'ta soykırımcı bir saldırganlık gösteren ve bütünlüklü bir etnik tasfiye gerçekleştiren Azerbaycan'a aktif desteğini sorgulayamazdı. Buna yeltenirse Aliyev ve Erdoğan'ı kızdırabilirdi çünkü.

Öz olarak bu bakış açısından Filistin için İsrail'i kınamak kullanışlı, fakat Artsakh için İsrail'i eleştirmek tehlikelidir. Bu durumda birincisini resmi tavır olarak göstermiş olmaya rağmen, şimdi bir arada konu etme sırası gelince ikisini de söz konusu etmemek en risksiz tavır olarak benimseniyor.

İSRAİL ŞİMDİYE KADAR TANIMAYA NEDEN KARŞIYDI?

Bunun değişik ve çoklu nedenleri vardı. Yahudiler arasında hakim olan ve devlet olarak da güdülen “Holokost’un dünyada eşsiz ve biricik soykırım olduğu” anlayışı, başka bir soykırımını tanımaya karşı en baştan isteksizlik geliştiren bir faktördü. Bunun gibi anti-Semitizm de özel bir ırkçılık örneği olarak eşsiz sayılıyordu. Bir başka ulusun toplu imhasını soykırım olarak kabul etmenin Holokost’a dair ayrıcalıklı bakışı zayıflatacağı kaygısı, kurban sayıları dışında bir şeyiyle eksik olmayan, toplu imha seanslarının “endüstriyel” değil de “geleneksel” yöntemlerle gerçekleştirildiği 1915’in küçümsenmesine yol açıyordu. Halbuki burada yok edilen Ermeniler ve diğer Hristiyan halkların çoğunlukla kendi kadim yurtlarından silinmiş olmaları olayın vehametini artıran bir şeydi.

Yahudilerin imhasına yönelirken Hitler’e ilham olmuş ve soykırım kavramını geliştirirken Rafael Lemkin’e referans teşkil etmiş oluşuna da aldırış etmeden sürdürülen bu egoist tavır, nihayet Ermeni soykırımını tanıma noktasına gelinirken bile terkedilmiş değildir. Muhtemelen o mantığı güdenler şimdiden sonra “Evet o da bir soykırım, ama bizimkisi ile kıyaslanamaz” türünden bir ayrım yapmaya yine devam ederler.

Bu özel neden dışında bir de İsrail’in Türkiye ve Azerbaycan’la olan ilişkileri vardı ki, çıkar hesapları temelinde bunlar daha belirleyici oluyordu. Uzun yıllar boyunca Türkiye, İsrail’in Ortadoğu’daki en yakın ve tek Müslüman müttefikiydi. Askeri, istihbari, ekonomik bağları İsrail için hayati önem taşıyordu. Türkiye bu konuyu kendi tarafından kırmızı çizgi ilan ettiği için İsrail hükümetleri ve Yahudi lobileri güçlü oldukları yerlerde Ermeni soykırım

tasarılarını düzenli olarak bloke ediyorlardı. ABD’de bunu yapmaları için Türkiye onlara bolca para da yedirdiyordu.

Bundan ayrı olarak İsrail Azerbaycan’la stratejik ittifak içindeydi. Kendi en büyük düşmanı olan İran’a karşı ondan yararlanıyordu. Azerbaycan ise Ermenistan’la düşmanlığı ve Türkiye ile yakınlığı nedeniyle Ermeni Soykırımı’nın tanınmasına en az Türkiye kadar karşıydı. Türkiye’nin İsrail’le ilişkileri bozulduğunda, ona karşı bir koz olarak Ermeni Soykırım tasarısı İsrail parlamentosu Knesset’e geldikçe, ilişkisi daima en yüksek düzeyde olan Azerbaycan devreye giriyordu.

Ancak Gazze Savaşı sonrası Türkiye-İsrail ilişkilerinin hiçbir zaman olmadığı ölçüde gerilmesi durumu değiştirdi. Gazze ve Filistinliler için “çok duyarlı” görünerek ikide bir “Eey Netanyahu, soykırım suçundan hesap vereceksin” retoriğine başvuran Erdoğan’a bir kaç defa aktüel olan Kürt örneğiyle karşılık verdikten sonra, hileli ahlak savaşında onu susturmanın en etkili silahı olarak bu tarihsel gerçeği onun yüzüne şamar gibi vurmak İsrail için kaçınılmaz oldu.

Tabii bunun yanında bölgesel hegemonya için yarıştığı ve çatışma ihtimalinin bulunduğu Türkiye’ye karşı politik kampanyayı tırmandırma yönünden de bu adım destekleyici olacaktı. Ankara’daki NATO zirvesinin hemen öncesine denk getirilmesi bu bakımdan manidardı.

Önceleri Knesset’e tasarı veren muhalif partiler olurken, bu defa hükümetin kendisi oybirliğiyle bu adımı attı. Yani İsrail, Türkiye’nin başında sallanmasına uzun yıllar karşı durduğu 1915 manevi kılıcını temkinli bir şekilde kendi eline aldı. Ama şimdilik eli havada kaldı. Askıya alınan oylama yapılır mı, kılıç iner mi, o da belirsiz.

SOYKIRIMIN KULLANILMASI YALNIZ TANIMA DURUMUNDA MI OLUYOR?

Ermeni halkının tarihsel acısının yüz yılı aşkın süredir sağaltılmak yerine, onu inkar eden suçlu devletin sunmuş olduğu zeminde dünya güçleri tarafından jeopolitik hesaplarla bir poker kartı gibi kullanılması tabii ki çirkindir. Ama o zemini sunan ve ondan rahatsız olmayan bir devletin bundan yakınması ve dünya Ermenilerini “emperyalizmin oyuncağı” olmakla suçlaması ondan daha mide bulandırıcıdır. Bu konuda kimse mağdur toplumun kendisine ahlak dersi veremez. Tarihsel acımız kullanılıyorsa eğer, bu bizim tercihimiz değildir.

Kullanılma da yalnız o tarihsel gerçekliğin tanınması durumunda olmuyor, en baştan davacı olunup vazgeçilmesinden tutalım, ihtiyaç duydukça ileri sürülüp geri çekilmesine kadar çelişkili her hamlede oluyor. Büyük Britanya’dan Rusya’ya, Fransa’dan ABD’ye ve İsrail’e kadar hangisine bakarsanız bakın, kullanmanın iki karşıt türünü baş döndürücü oyunlarla sergilediklerini görürsünüz. Türkiye’yi rahatsız eden durumda bunlar kullanma oluyor da rahat ettiren durumda neden olmuyor? Soykırım davasının bir kart gibi öne sürülmesi çirkin de geri çekilmesi mi güzel?

Bu sorular akıl-izan ve vicdan sahibi kimse tarafından anlamsız bulunamaz. Politikleştirme ve silahlaştırmanın her iki yönlü (Türkiye aleyhine ve lehine) mümkün olması bizatihi o tarihsel gerçekliğin gücünden gelir. Bütün hesaplardan azade ahlaki yaklaşım o vicdansız toplu imhanın tereddütsüz soykırım olarak tanınmasını gerektirir. Bu nedenle, bir ileri bir geri manevralarla olayı kullananların nihayeti tanıma noktasına gelince gecikilmiş bir ahlaki görevi yerine getirdiklerini söylemeleri -ne kadar samimiyetsiz de gelse- doğrudur. İşte bu nedenle, sonunda döne dolaşa hakikati tanıma noktasına gelen her devletin kararı, onun hesaplarından bağımsız, inkârın sürdürülmesine vurulmuş objektif bir darbe olarak mağdur halkı memnun eder.

ONU SÜREKLİ BİR KOZ VEYA SİLAH HALİNE GETİREN NEDİR?

Bir şeyin koz olabilmesi muhatabının çekince duymasına bağlıdır. Yahudi Soykırımı neden Almanya'ya karşı bir koz olarak kullanılamıyor? Çünkü Almanya İkinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinden ve Nürnberg Uluslararası Mahkemesi'nde soykırımın sorumluları insanlığa karşı suçlardan yargılanıp mahkum edildikten sonra, bu suçla yüzleşmek ve nedamet getirmek zorunda kaldı. Kişisel sorumluluğu tespit edilenlerin cezalandırılması yanında devlet de Yahudilere tazminat ödemeye mecbur edildi. Gerçi hiçbir şey sonradan gösterilmeye çalışıldığı gibi mükemmel değildi. Toplum içinde Hitler faşizminin suçlarıyla yüzleşmeye karşı önemli bir direnç de vardı. Ancak Alman Şansölyesi Willy Brandt'ın 1970'de Varşova Gettosu Anıtı önünde diz çökerek Yahudi halkından özür dilemesi bir dönüm noktası oldu. Ondan sonra gerçek bir tartışma başladı ve işlenen suçları gururla savunmak yada inkâr etmek zorlaştı. Bu da ülkenin demokratikleşmesine hizmet etti.

Osmanlı Devleti ise Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesine rağmen benzer bir mahkûmiyete uğratılmadı. Yenik, devrik ve kaçak olan İttihatçıların, teslim olan İstanbul yerine Ankara'da yeni bir liderle yeni bir devlet kurmaya çalışması, galip devletlerin de bu yeni durumla uzlaşmayı yeğlemesi Alman örneğinin tersine bir durum yarattı. Burnu sürtülmemiş olarak kalan Türk elitleri yenilenmiş bir imajla suçluluk psikozundan çıkmayı başardılar.

Bu onlara utanç verici suçlarını inkârla karışık şekilde gururla savunma imkânını verdi. Ama kapanıp gitmiş sanılan konu, 50 yıl sonra canlanan adalet talebiyle yüzleşmeye sıra gelince Türkiye'nin en büyük tarihsel çekincesi olarak kendini açığa vurdu. Bu ise olayı jeopolitik denklemler içinde ona karşı kullanılmaya elverişli bir koz haline getirdi. Yani inkâr ve çekince olmasa 1915'in Türkiye'ye karşı üçüncü güçler tarafından böylesine kullanışlı bir silaha dönüştürülmesi mümkün olmazdı.

NEDEN POLİTİK DE, HUKUKİ DEĞİL?

Hükümetlerin, parlamentoların aldıkları kararlar tabii ki politiktir. Hukuki olacak hali yok. Hukuki bir karar yukardaki Alman örneğine benzer şekilde Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde galip devletlerin uluslararası bir mahkeme kurmasıyla olabilirdi. Böyle bir girişim olmadı değil. Paris Barış Konferansı sürecinde İngiltere'nin bunu ciddi olarak düşündüğü, kendi müttefikleriyle görüştüğü, uluslararası yüksek bir mahkeme kurup savaş sırasında insanlığa karşı işlediği suçlardan dolayı Osmanlı devletini ve şahsi sorumluları yargılamaya niyetlendiği biliniyor. Bu girişim tarihte Nürnberg'in prototipidir.

Buna hazırlanan İngilizlerin bir ön adım olarak İstanbul'daki mütareke hükümetine özel bir askeri mahkeme kurdurup Ermenilerin imhasından sorumlu ve suçlu olanları yargılamaya sevk ettikleri de tarihsel bir gerçek. Her ne kadar onlar Türklerin kendi yargılamalarının göz boyamadan ibaret olacağını bilseler ve daha esaslı bir yargılamanın uluslararası mahkemede yapılması için kararlı görünseler de, içerdeki yargılamaları yapan ve sınırlı sayıda yerel yöneticiye idam kararı çıkartan İstanbul hükümeti bu sayede uluslararası yargı kurulmasını önlemeyi umuyordu. Ankara alternatifi ortaya çıkmasaydı eğer, o umut muhtemelen gerçekleşmezdi. (4)

Ancak o alternatifle bir yandan Hristiyan halkların tasfiyesini sürdüren, bir yandan da Sovyetlere yanaşarak işgal güçleriyle pazarlık şansını arttıran ve onlara Osmanlı bakiyesini parçalamak yerine büyükçe bir yeni Türkiye'yi tanımalarının kendi gelecek çıkarları için çok daha akıllıca olacağını gösteren soykırım suçlusu İttihatçı kadrolarla dolu M. Kemal liderliğindeki ekip, galip devletlerin teveccühünü kazanarak uluslararası yargı planını bozduğu gibi, onun yanında Bağımsız Batı Ermenistan ve Özerk Kürdistan projelerini içeren Sevres Antlaşması'nın hayata geçmesini bütünlüklü olarak çıkmaza soktu ve sonra da Lozan'la geçersiz kıldı.

NEDEN 50 YIL SONRAYA KALAN CANLANIŞ?

1921'den itibaren hayal kırıklığına uğrayan Ermeniler bu durumda adaleti kendi elleriyle sağlama yolunu gitti. Nemesis intikam hareketi soykırımın mimarı Talat Paşa başta olmak üzere en kafa adamlarını bir bir cezalandırmakla mağdurların kavrulan yüreklerini soğuttu. Ondan sonra uluslararası güçlerin zaten ellerini yıkamış oldukları bu konuya ilgileri de tamamen soğudu.

Hayatta kalıp dünyaya dağılan Ermeniler ise kendi içinde yasını tutmakla birlikte 50. Yıldönümüne kadar etkili bir kamuoyu yaratacak mecalden yoksundu. Pek çok kitap yazılıyor, hatıratlar derleniyor, fakat yaşadıkları ülkelerde önemli konumlara gelmeleri zaman alan Ermeniler adalet talebini yükseltmekte gecikiyordu. Ancak olayın 50. yılında (24 Nisan 1965) büyük mitinglerle gerek diasporada gerek Sovyet Ermenistanı'nda tanınma talebi yükseltilebildi.

Buna ilk olumlu yankıyı veren ve belki bütün sonrakilere göre en hesapsız tanıyan ülke, aynı yıl Uruguay oldu. Dünya yine ilgisiz kaldığı için, 1970'lerde ulusal ve sosyal devrimci hareketlerin her tarafta başvurduğu silahlı propaganda örneklerini izleyerek örgütlenen Ermeni devrimcileri de ASALA eylemlerini geliştirdi. Uluslararası tanıma olayı bu eylemlerin yarattığı farkındalık temelinde Ermeni toplumlarının yoğun politik çabalarıyla ancak 1980'ler ve 1990'lardan itibaren yaygınlık kazandı.

Bu hususu bir kez daha kuvvetle belirtmekte yarar var. Çünkü önceki yıl Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın "Nihayet 1915 konusunda da biz kendimize sorular sormak zorundayız" diye başlayan şaşırtıcı söyleminde Ermeni soykırımının dünya gündemine girmesiyle ilgili dikkat çektiği tarih ve aktörün gerçeklikle bağdaşmadığı açıktır. Konu onun ileri sürdüğü gibi 1950'de Sovyetler Birliği tarafından dünya gündemine sokulmuş değil, 1965'de Ermeni halkının birikmiş tepkisinin bir volkan gibi püskürmesiyle pek çok merkezde eşzamanlı olarak gündeme girmişti.

Bu fark olayın karakterini doğru anlama bakımından önemlidir. Yoktan yaratılmış bir komplo değil, var olan gerçeklik zemininde doğal bir kullanım olduğunun iyi anlaşılması gerekir. Nihayeti bu kullanmanın çirkinliğine yapılan vurgular, inkârın kendi çirkinliğini saklamaya hizmet edecek ve ona meşruiyet sağlayacak türden de olmamalıdır.

LİDER ÜLKENİN SEREMONİDEKİ YOKLUĞU

1919'da Ermenilerin toplu imhasını “insanlığa karşı işlenmiş büyük bir suç” olarak yargılama girişiminin başını çeken İngiltere, bugün halen Ermeni soykırımını tanıyanlar arasında değil. Tuhaf olan bu durum, Ermeni Soykırımı ile çok ilginç bir aile bağı olan Boris Johnson'un başbakanlığı (2019-2022) döneminde bile bozulmadı.

Türk büyük dedesi muhalif gazeteci Ali Kemal Bey'in o büyük cürmü kınaması nedeniyle Kemalist yönetim tarafından linç ettirilerek öldürüldüğünü bilen ve tarihin bir cilvesiyle yüz yıl sonra İngiltere siyasetinin başına geçen Johnson'un o karara gitmesi tam bir film gibi dünyanın en enteresan ahlâki intikamı olabilirdi. Ama yapmadı, tersine İkinci Karabağ Savaşı'nda Türklerin galip gelmesi için perde arkasında en sinsi rolü oynayan bir aktör oldu. Çünkü devlet adamıydı ve temsil ettiği güçler öyle şahsi bir duyguyla hareket etmesine - gönlünden geçse bile- izin vermezdi.

İsrail'in kendi bariyerini kaldırması yeni dönemde İngiltere'yi de hareketlendirir mi? Son yılların göze çarpan verileri, Esat'ın düşürüldüğü Suriye operasyonu başta olmak üzere, onun Türkiye'yle ilişkilerinin yine çok sıkı olduğunu gösteriyor. İsrail-Türkiye gerginliği bunu ne kadar etkiler bilemeyiz, ama ters giden bir durumda o da kendi hesabına bir ders verme ihtiyacı duyarsa, bu davanın en eski sahiplenicisi olarak ve “Biliyor musunuz size en toleranslı davranan biz olduk, ama bu kadar” diyerek bir gün o da kilitli kutusundan o kartı çıkartabilir.

TÜRKİYE’NİN İNKARCILIĞINI KEMİKLEŞTİRME SEBEBİ

Eee, o da çıkartsa ne olacak ki? 34 yerine 35 olur ve Türkiye yine “politik” diyerek inkârını sürdürür gibi bir bakış gerçeklik açısından yanlış değil. Şahsi kanaatimi belirtmem gerekirse, o sayı 135’e de çıksa, Birleşmiş Milletler’in kararına da dönüşse, bugünkü zihniyet ve devlet prensipleriyle Türkiye Cumhuriyeti, mirasçısı olduğu Osmanlı devletinin, ardından kendi kuruluş sürecinin ve dahi Cumhuriyet döneminin soykırım suçlarını asla tanımaz. Çünkü bu onun temellerini sarsar.

Erdoğan Ermeni soykırımını nihayet tanıyan İsrail Hükümeti’ne “Bizim tarihimizde ne soykırım vardır, ne katliam, ne zulüm!” demesi tam da yukarda yürüttüğüm kanaati teyid eden bir tavır. İfrada vardırılmış bu inkâr, yıllar önce Başbakan sıfatıyla bizzat kendisinin “Dersim katliamı” tanımıyla Cumhuriyet tarihi özgülünde tekzip ettiği bir şeydi halbuki. İşin ilginç o da bunu politik rakibi CHP’yi köşeye sıkıştırmak ve Alevi vatandaşların oylarını kendisine çekmek için gündeme getirmiş, yani bir araç olarak kullanmıştı. Ve sonra ne oldu? “Devlet adına gerekirse özür dileriz” dediği Dersim Soykırımını mağdurlarına o özrü de esirgedi.

Bu durumun değişmesi ancak Türkiye toplumunun o arsız inkâr siyasetine artan oranda tavır alarak tarihiyle yüzleşmesi ve o kuruluş kodlarıyla hesaplaşması halinde mümkündür. Bunu ise görmeye bizim ömrümüz yetmez. Kaç kuşak sonrası görebilir, yoksa bu hiç mümkün de değil midir? Soruların sorusu bu!..

ERMENİSTAN’IN BOYNUNU BÜKEN HASSAS KONUMU

O halde Ermenistan ne yapmalı? Dünya Ermenileri ne etmeli? Bunlar da akla gelen sorular tabii. Kısa vadede Türkiye’nin değişeceğini hayal edemiyorsak, Türkiye toplumunun dipten kendi devletini zorlamasına hizmet edecek şekilde uluslararası tanımayı genişletmekte yarar

görmekle birlikte, Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan arasındaki hassas konumunu da gözetmek zorundayız.

Ermenistan'ın Türkiye'yle ilişkilerinde koşulsuz normalleşme istemesi doğrudur. Bunu onun soykırım inkarından vazgeçmesine endeksleyecek hali hiç yoktur. Zaten ilişkileri kesen tek taraflı Türkiye olmuştur. 1993'te buna gerekçe yapılan durum 2020'de tamamen, 2023'te ise fazlasıyla değiştiği halde kapalı kapıları açmayan ve normalleştirmeyi geciktiren kendisidir. Öte yanda sürekli yeni şartlarla barış müzakerelerini uzatan Azerbaycan'ın bu konuda Türkiye'yi katılaştıran bir etkisi olsa dahi, Türk devletinin Ermenistan politikası kimilerinin sandığı gibi onun esiri değil, çoğu durumda ortak olan çıkarları nedeniyle o kadar uyumlu ve esasen kendi stratejik hesapları gereğidir.

Tam da bu noktada vurgulamak çok önemli ki, Ermenistan'ın kendi tarafından aşırı tavizkar olması, tersi yönde bir endekslemeyi Türkiye'nin yapmasına fırsat vermektedir. Onlar Paşinyan'a "Şimdiye kadar yaptıkların çok iyi, ama daha yürekli adımlar atmalısın" diyorlar. Geçende TV Net programında konuşan gazeteci Avni Özgürel diyordu ki "Ermenistan'ın anayasayı değiştirmesi Türkiye için de vazgeçilmezdir. O soykırım iddiası anayasada kaldıkça Türkiye ile normalleşme mümkün değil. Bu Paşinyan'a söylendi de, bilmiyor değil!".

Bunu resmi olmayan bir şahsın karın ağrısı olarak düşünmek mümkündür. Ama bir de aynı minvalde örtülü mesaj veren en üst düzey diplomatik beyanlar var. Türk devletinin bu konuda Ermenistan'dan istediği yalnızca soykırımı tanıtma çabasına son vermesi değil, o kavramı da terk ederek bu davayı kapatmasıdır.

Nasıl ki Artsakh defterini tamamen kapatma, o ismin kullanımını ve oraya geri dönüş hakkının savunulmasını bile terketme noktasında Paşinyan'ı hizaya getirdilerse, aynı şekilde 1915'in defterini de dürmesi için sanki perde arkasında boğazını sıkmış, zorluyorlar. Artsakh konusunda "O bizim için uluslararası bir tuzaktı, biz Ermenistan'ı o tuzaktan çıkartmayı başardık ve huzurlu bir limana çevirdik" diyen Paşinyan'a "Ha gayret, aynısını Soykırım

konusunda söyle, zaten bir giriş yaptın, devamını getir!” diyorlar. Bu noktada bir kırmızı çizgi çekmemenin vehametini de Paşinyan ve ekibinin görmesi gerekir.

PAŞINYAN'A SÖYLEMEDİKLERİNİ DE SÖYLETEN TÜRK MEDYASI

Önceki yazımda somut örneklerini vermiş olduğum gibi, Türk medyasının çok izlenen bazı kanallarında Paşinyan'ın 1915'e ilişkin şaibe yaratan sözleri olduğu gibi alınıp yorumlanmak yerine, “Paşinyan soykırımın yalan olduğunu söyledi, palavradır dedi” gibi asılsız iddia ve bariz çarpıtmalarla sunulmuştu. Halbuki o muğlak sözleri üzerine Ermenistan gazetecileri kendisine bunun soykırım gerçeğini inkâr a giden bir sorgulama olduğunu ima ettiklerinde, Paşinyan “Böyle bir şeyi nasıl düşünebilirsiniz?” diye kızgınlıkla öne uzattığı kolunu işaret ederek “O benim damarlarımda atan bir gerçek” vurgusunu yapmıştı. Herşeyi izleyen ama işine gelmeyen yansıtmayan Türk medyası Paşinyan'a söylemediklerini de söyleterek bir oldu bitti yaratmanın derdindedir. İsrail Hükümeti'nin tanınması üzerine Paşinyan'ın yukarda aktarmış olduğum açıklamasını da onlar istedikleri gibi kullanmaya baktılar.

“Paşinyan 1915 olaylarını soykırım olarak tanımanın bir tuzak, Sovyetler ve daha sonra Diaspora'nın ortaya attığı bir yalan olduğunu söylemişti” diye asıl kendisi yalana başvuran, içindeki arzuyu konuşturan Haber Global yapımcısı Saynur Sezel, devamında onun Azerbaycan'la barış istediğini belirterek “Şu anda bunun için yerine getirmesi gereken bir husus var, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev çok net biçimde söyledi, önce anayasayı değiştireceksin!” diye emreden bir tonla vurgu yapmayı da ihmal etmedi. (5)

İki Türk devleti ve onların medyası hafızadan ve kendi değerlerinden uzaklaşma mesajı veren Paşinyan'ın “Gerçek Ermenistan” söylemini de çok sevdiler. Savaşla yaratılmış haksız hukuksuz bir realiteyi tanıyıp isteklerini yerine getirdiği ölçüde değer biçiyorlar. Yer yer alaycı bir üslupla karışık takdir ve övgüler diziıyorlar. Ama eğer Paşinyan yönetimi tüm bunları yapıcı olma ve barışı sağlama amacıyla yapıyorsa, kendileri nefret dolu, zorba,

tehditkâr ve dayatıcı olmayı sürdürmekte beis görmüyorlar. Buradan nasıl bir barış çıkacağı, ya da çıkıp çıkmayacağı yine hiç kolay cevabı olmayan bir soru.

AZERBAYCAN'IN İSRAİL'E NEZAKETLE ATTIRABİLDİĞİ GERİ ADIM

Azerbaycan yönetimi ve sözcülerinin Ermeni Soykırımı'nı inkâr noktasında Türkiye'yle tam bir beraberlik göstereceklerinde kuşku yoktu. Ama bunun kaçınılmaz bir gereği olarak İsrail Hükümeti'ne takındıkları tavır onunla ilişkilerini bozmamaya azami özeni gösteren biçimde oldu. Bir defa Aliyev bu konuda hiç ağzını açmadı. Yakın zamanda İran'a dahi "demir yumruk indirmek"ten söz edecek kadar ölçüsünü şaşırان, dahası Putin'e bile "kafa tutma" pozlarından geçilmeyen Aliyev, sıra İsrail'e gelince dut yemiş bülbül gibi sessizliğe gömüldü. Ölçülü bir eleştiriyle kararın gözden geçirilmesini isteyen resmi açıklama Dışişleri Bakanlığı adına yazılı olarak ve diplomatik nezaket kurallarına tam uygun şekilde yapıldı.

İsrail'in Azerbaycan ile ilişkilerinin ABD'den sonra en sıkı ortaklık düzeyinde olduğu biliniyor. 2020 yılında Azerbaycan'ın Artsakh'a açtığı savaşta İsrail ona en büyük silah ve teknoloji desteğini göstermişti. Azerbaycan yönetimi de ele geçirdiği bölgelerde İsrail'e askeri-istihbarat ve benzeri faaliyet imkanları sundu. Böylece İsrail İran'ın kuzey sınırında çok önemli bir mevzi kazandı ve İran'a karşı savaşında bundan yararlanıyor.

Orada ikili değil üçlü, hatta Pakistan'la beraber dördümlü suç ittifakı vardı. 2023'te Ermeniler tarafından hiçbir provokatif hareket yokken 9 aylık ablukadan sonra topyekün imha saldırısıyla Artsakh'a indirilen nihai darbe ve dünyanın gözleri önünde sağlanan etnik tasfiye, çok kısa süre sonra Hamas'ın provokasyonu üzerine Gazze'ye saldıran İsrail için yüreklendirici olacaktı. İsrail karşısında Hamas'ı "direniş örgütü" olarak savunan Erdoğan'ın, Azerbaycan ve İsrail'le ortak olduğu Artsakh'a karşı savaşta Ermeni savunma güçlerini "terörist" sayması ise dünyanın yiyip yuttuğu en bayağı çifte standart örneklerinden biriydi.

İsrail kendi petrol ihtiyacının yarısına yakın bir kısmını Bakü-Ceyhan boru hattıyla Azerbaycan'dan temin ediyor. Filistinlilere yaptıkları nedeniyle Netanyahu'ya esip kükreyen Erdoğan kendi limanından tankerlerle İsrail'e giden petrole engel olmadığı gibi, şimdi Ermeni Soykırımı'nın tanınmasına onunla beraber karşı olan Aliyev'in de bu nedenle İsrail'e petrol satışını kesme tehdidinde bulunması beklenmez.

Azerbaycan ile İsrail kendi aralarındaki ortaklığı sürdürmeye karşılıklı olarak çok isteklidirler. Bu faktör Netanyahu'nun kararlı gözüktüğü 1915'i ilişkin tavrından çark etmesinin en esaslı nedeni olabilir. Erdoğan'ın ricasıyla Trump'ın Netanyahu'ya etki yapması da rol oynamışsa bile, Aliyev'in yardımcısı Hikmet Hacıyev'in telefonla yaptığı girişim İsrail basını tarafından öne çıkarılmıştır. (6)

Sonuçta hangisinin daha etkili olduğundan bağımsız, bu sonuç Türk tarafının diplomatik başarı hanesine yazılabilir. Ama inkârcılığa ahlâki bir destek asla sağlamaz.

TÜRKİYE'DE KÖPÜRTÜLEN İSRAİL'LE SAVAŞ SENARYOLARI VE GERÇEKLİK

Erdoğan'ın salvo atışlarına karşılık Netanyahu da kendi ajitatif söyleminde Türkiye'yi İran'a benzetmiş ve "Eğer ki İran Şiilik temelinde bir tehdit oluşturuyorsa, Türkiye de aynı derecede Sünni İslam temelinde tehdit oluşturuyor, değil mi ki bölgede Müslüman Kardeşler gibi akımların lideri odur". Ve ilave etmiş ki "Türkiye'nin Osmanlı imparatorluğunu yeniden diriltme düşüncelerini unutmasının zamanıdır artık!"

Tabii bu da karşı soruyu davet eden bir açıklama. Değil mi ki kendisi de "Büyük İsrail" ve "Vadedilmiş topraklar" söylemiyle yayılmacı siyaset izliyor, bu temelde birbiriyle uyuşması mümkün olmayan iki ihtirash liderin ve yayılmacı devletin bölgede ortak bir hegemonya oluşturmaları da fantezi olur. Geriye ne kalır? Sıcak bir çatışma ihtimalinin de gözardı

edilmeyeceği çok yönlü bir didişme.

Bu gerçeklik Türkiye mediasında İsrail’le savaş ihtimali üzerine çoğu da uydurma olan “son dakika” spotlarıyla heyecan yaratılmasına, aynı zamanda “İran’dan sonra hedef Türkiye” temasının artan yoğunlukla işlenmesine zemin oluşturuyor. Bu suni pompalamayı yapanlar, İran ile Türkiye arasındaki belirgin farkları gözardı ettikleri gibi, İran savaşı vesilesiyle ABD ve İsrail arasında, Ukrayna savaşı nedeniyle ise ABD ve Avrupa ülkeleri arasında ortaya çıkan çatlakları da görmezden gelerek konuşuyorlar.

Batı dünyasındaki iç çelişkiler büyüdükçe bu da Türkiye’nin işine yarıyor. Nitekim Trump’ın Putin’le uzlaşma arayışına paralel Avrupa’nın güvenlik yükünü omuzlarından atmaya dönük mesajları NATO’nun ikinci büyük ordusuna sahip Türkiye’yi Avrupa Birliği’nin gözünde tekrar muteber hale getirdi. Zaten kötü olmayan Ankara’yla ilişkileri bu sayede daha bir toleranslı hale geldi. Ankara’da toplanan NATO Zirvesi bunun son örneklerini de gösterdi. Yapılan komplimanlar esasen onun daha çok sorumluluk yüklenmesi için olsa dahi, bunun ona bir değer kazandırdığı açıktır. Sonuç Netanyahu’nun beklentisinin tersine olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden beri kendisi için tehlikeli durumlarda damdan atılan kedi gibi dört ayak üstüne düşüyor. Bunu sağlayan en büyük kapital onun işgal ettiği hayati önemdeki jeopolitik konumdur. Ne ABD, ne Rusya, ne de Avrupa bunu umursamazlık edebilir. Türkiye Cumhuriyeti bu bütünlüklü konumunu yerli Hristiyan halkların tarihsel yurtlarını ilelebet gasp etmekle sağlamıştır. Bir de bugünkü Türkiye kendi üretken Hristiyan topluluklarını yok ettikten hemen sonraki cıızlığını çoktan aşmış, yine onlardan gasp ettiği zenginlikler ve her dönemin en büyük emperyalist güçleriyle yağlı ballı iş birliği sayesinde semirip bölge hegemonyasında iddialı bir güç haline gelmiştir.

Erdoğan’ın “Dünya beşten büyüktür” deyişi “Biz de dünya gücü olma yolundayız” anlamına geliyor. O bunu “21. yüzyıl Türk yüzyılı olacak” diye de vurguluyor. Dahası “Türkiye Türkiye’den büyüktür” diyor. Bu manidar söylem Lozan’la sağlananı yetersiz gören, “Misak-ı

Milli” sınırlarını daha genişçe yeniden çizmeyi hedefleyen bir şeydir. Enver, Talat ve M. Kemal’in yapamadığını yapma, yeni tipte bir Turan yaratma, güçlü İslam ülkeleriyle daha sıkı ittifaklar kurma ve üç kıtada etkili bir emperyal güç olma hevesindedir. Avrupa Birliği’ne tam üyelik talebini de bu hedefleriyle bağdaşmazlığına rağmen sürdürüyor. Orada bir başka bağdaşmazlık örneği sergileyen Macaristan kadar bile küstürülmek istenmediği için Türkiye’nin kabul görme şansı açık bulunuyor.

Kısaca ne ABD’nin ne de Avrupa ülkelerinin Türkiye’ye İsrail’in istediği yönde tavır almaları beklenebilir. İsrail’i yönetenlerin bu basit gerçekliği bilmediklerini düşünemeyeceğimize göre, onun İran’la paralellik kurma yoluyla Türkiye’yi hedef yapma denemelerinin de ciddi bir çatışma amacından ziyade hegemonya rekabetinde kendine avantaj sağlamaya yönelik propagandif şeyler olduğuna hükmetmemiz doğru olur. Bu kanaatin aynısını kendi tarafından bir tür kayıkçı kavgası yürüten Erdoğan ve Türkiye açısından belirtmek gerekir.

İRAN SAVAŞININ AÇIĞA VURDUĞU NİYETLER VE TEDBİRLİ OLMASI GEREKENLER

NATO Zirvesi’nin kapanış gününde Trump’ın İran’a karşı bir süredir mola verilmiş savaşı yeniden başlatması ve bu defa hem şiddet boyutları ve hem de yaygınlaşma istidadı öncekinden büyük olan savaşın kontrol edilemez noktalara gelmesi işlerinin ne kadar zor olduğunu gösteriyor. İran için başlangıçta düşünülen senaryolar çökmüş ve ABD’nin müttefikleriyle beraber kara çıkartması yapmasının da yeni bir batağa saplanmak olacağı açıkça görülürken, Türkiye’nin ayrıca hedef yapılması artık bütünüyle akla ziyan bir senaryodur.

Öyleyse ultra milliyetçi çevreler bu fobiyi neden canlı tutmaya çalışıyorlar? Bunun tek açıklaması kendi yayılmacı hamlelerine dayanak yapma, yani “güvenliğimiz tehdit ediliyor” söyleminden saldırganlık üretme arzusu olabilir. Bu bakımdan iyi düşünülürse, yaklaşık iki

yıldır Kürtlere yönelik politikalarının da, dış tehdit karşısında iç bütünlüğü sağlamaktan ziyade kendi sınırları ötesine müdahale ve nüfuz alanları yaratma amaçlı olduğu görülür. Suriye’den sonra Irak ve İran’a yönelik hesapları bu yöndedir. Yayılan İran savaşının Kürtlere bu bakımdan uyanık ve tedbirli olmayı düşündürmesi gerekir.

İran savaşının gıdaşatına göre Türkiye’nin gözönünde bulunduracağı bir yer de Azerbaycan’la beraber “Zengezur Koridoru” diye sahiplenmeye çalıştığı, hatta Devlet Bahçeli’nin “Artık adını doğru koyalım, bu Turan Koridoru’dur” diyerek hedefini daha açık dile getirdiği Ermenistan’ın Meğri sınır hattıdır. ABD ve İsrail’in açtığı savaşın ilk raundunda İran’ın kolay düşürüleceğini zannederek erken heveslenen ve Nahçıvan’da kimin işi olduğu belirsiz bir provokasyondan hareketle savaşa müdahil olma sinyalleri veren Aliyev, o zaman İsrail’in gazıyla bir oldu bitti yaratmaması için Türkiye tarafından uyarılmıştı. Fakat bundan sonra İran’ın tavrına ve muhtemel fırsatlara bağlı olarak gerek İran Azerbaycan’ına, gerekse Ermenistan’ın sınır hattı ve ötesine beraberce müdahale etmeleri dışlanacak bir ihtimal değildir.

Bu da Ermenistan yönetiminin sonsuz taviz siyasetini gözden geçirmesi ve onsu da tehlikeli olan durumu çok daha tedbirli karşılamaya çalışması için ekstra bir neden oluşturur.

Bazı referans ve kaynaklar

1. <https://www.1lurer.am/en/2021/04/24/Your-message-brought-to-completion-the-process-of-recognizing-the-Armenian-Genocide-in-the-United-S/462162>

• <https://armenpress.am/en/article/1254286>

• 2015’ten 50 yıl önce... 1915’ten 50 yıl sonra... 1965, Serdar Korucu – Aris Nalcı, Ermeni Kültürü ve Dayanışma Derneği, İstanbul, Nisan 2014

- Vahakn N. Dadrian, Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid, Belge Yayınları, 1995

Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına, İmge Kitabevi, 1999

- <https://www.youtube.com/watch?v=nkxPpQC5Eqs>
- <https://www.agos.com.tr/tr/haber/azerbaycan-netanyahu-ya-baski-yapti-ermeni-soykirimi-tanima-tasarisi-askiya-alindi-41237>